

*O'zbekiston davlat san'at va madaniyat instituti
"Milliy qo'shiqchilik" kafedrası professori
E-mail: beknazardusmuradov@gmail.com
ORCID: 0009-0002-3461-3967*

MUSIQA TERAPIYASINING O'ZBEKISTONDA RIVOJLANTIRISH ISTIQBOLLARI

***Annotatsiya.** Mazkur maqolada musiqa terapiyasining tarixiy shakllanishi, zamonaviy klinik va ijtimoiy amaliyotdagi o'rni hamda O'zbekiston sharoitida uni rivojlantirish imkoniyatlari tahlil qilinadi. Tadqiqotning nazariy asosini tarixiy-qiyosiy, tizimli tahlil va ilmiy adabiyotlarni kontent-tahlil qilish usullari tashkil etadi. Musiqa terapiyasining zamonaviy professional soha sifatida shakllanishi, ayniqsa, XX asr o'rtalarida AQSh va Yevropadagi ta'lim, klinik amaliyot va kasbiy standartlarning rivojlanishi bilan bog'liqligi ko'rsatib beriladi. Shuningdek, demensiya, autizm spektri buzilishi, insultdan keyingi rehabilitatsiya va stress-xavotir holatlarida musiqa asosidagi intervensiyalarga doir yangi tizimli sharhlar natijalari umumlashtiriladi.*

***Kalit so'zlar:** musiqa terapiyasi, musiqa va salomatlik, psixoterapiya, rehabilitatsiya, musiqiy intervensiya, autizm, demensiya, insult, musiqa ta'limi.*

ПЕРСПЕКТИВЫ РАЗВИТИЯ МУЗЫКАЛЬНОЙ ТЕРАПИИ В УЗБЕКИСТАНЕ

***Аннотация.** В статье анализируются историческое становление музыкальной терапии, её роль в современной клинической и социальной практике, а также возможности её развития в условиях Узбекистана. Теоретико-методологическую основу исследования составляют методы историко-сравнительного анализа, системного анализа и контент-анализа научной литературы. Показано, что становление музыкальной терапии как современной профессиональной области особенно связано с развитием образования, клинической практики и профессиональных стандартов в США*

и Европе в середине XX века. Кроме того, обобщаются результаты современных систематических обзоров, посвящённых музыкальным интервенциям при деменции, расстройствах аутистического спектра, реабилитации после инсульта, а также состояниях стресса и тревожности.

Ключевые слова: музыкальная терапия, музыка и здоровье, психотерапия, реабилитация, музыкальная интервенция, аутизм, деменция, инсульт, музыкальное образование.

PROSPECTS FOR THE DEVELOPMENT OF MUSIC THERAPY IN UZBEKISTAN

Abstract. *This article analyzes the historical development of music therapy, its role in contemporary clinical and social practice, and the prospects for its development in Uzbekistan. The theoretical and methodological framework of the study is based on historical-comparative analysis, systematic analysis, and content analysis of scientific literature. The article demonstrates that the development of music therapy as a modern professional field is particularly associated with the advancement of education, clinical practice, and professional standards in the United States and Europe in the mid-twentieth century. It also summarizes the findings of recent systematic reviews concerning music-based interventions for dementia, autism spectrum disorder, post-stroke rehabilitation, and conditions related to stress and anxiety.*

Keywords: *music therapy, music and health, psychotherapy, rehabilitation, music-based intervention, autism, dementia, stroke, music education.*

Musiqqa terapiyasi – musiqqa va uning elementlaridan, jumladan, ritm, melodiya, garmoniya va tembrdan maqsadli foydalanish orqali insonning emotsional, psixologik, ijtimoiy hamda ayrim fiziologik holatlarini qo'llab-quvvatlashga qaratilgan professional intervensiya hisoblanadi. Zamonaviy yondashuvda musiqqa terapiyasi oddiy musiqqa tinglashdan farqlanadi. Unda

terapevtik maqsad, ishtirokchining individual ehtiyojlari, sessiyaning tuzilishi, mutaxassisning faoliyati va natijalarni baholash mezonlari mavjud bo'ladir [1].

Musika terapiyasining dolzarbligi zamonaviy tibbiyot, psixologiya, pedagogika va reabilitatsiyada insonning emotsional holatini qo'llab-quvvatlovchi nofarmakologik yondashuvlarga ehtiyoj ortib borayotgani bilan bog'liq. Shu bilan birga, musika terapiyasining samaradorligi barcha kasallik va holatlar uchun bir xil darajada isbotlangan, deb bo'lmaydi. Shu sababli mazkur yo'nalishni dalillarga asoslangan tibbiyot va fanlararo tadqiqotlar nuqtayi nazaridan o'rganish muhimdir.

O'zbekistonda musika terapiyasi bo'yicha ilmiy va amaliy yondashuvlar hali to'liq institutsionallashtirilmagan. Shu nuqtayi nazardan, xorijiy tajribani bevosita ko'chirish emas, balki uni milliy musika madaniyati, oliy ta'lim tizimi, psixologik xizmat va sog'liqni saqlash amaliyotining real sharoitlari bilan uyg'unlashtirish masalasi alohida ahamiyat kasb etadi. Tadqiqotning maqsadi musika terapiyasining tarixiy va zamonaviy rivojlanish xususiyatlarini tizimlashtirish, uning ayrim klinik yo'nalishlardagi ilmiy dalillarini tahlil qilish hamda O'zbekistonda ushbu sohani rivojlantirishning tashkiliy-pedagogik istiqbollari belgilashdan iborat. Tadqiqotda tarixiy-qiyosiy tahlil, ilmiy adabiyotlarni tizimlashtirish, kontent-tahlil va umumlashtirish usullaridan foydalanildi. Manbalar sifatida professional tashkilotlarning rasmiy materiallari, tizimli sharh va meta-tahlillar, shuningdek, musika terapiyasining tarixiy-madaniy jihatlarini yorituvchi ilmiy ishlar tanlandi.

Tahlil klinik samaradorlikni mustaqil tajriba orqali isbotlashni emas, mavjud ilmiy dalillarning mazmuni va chegaralarini aniqlashni ko'zda tutadi. Musiqaning inson ruhiyati va xulq-atvoriga ta'siri haqidagi qarashlar qadimgi davrlarga borib taqaladi. Sharq ilmiy an'anasida musika nazariyasi falsafa, matematika va tibbiyot bilan aloqador holda rivojlangan. Al-Farobiyning musika haqidagi qarashlari musiqiy tovush, ritm va ijrochilik masalalarini tizimli o'rganishga xizmat qilgan. Zamonaviy tarixiy tadqiqotlarda uning "Musika al-kabir" asari Abbosiylar davridagi musika tafakkurining muhim manbalaridan biri sifatida ko'rsatiladi [3, 65-b]. Ibn Sino merosida ham musika va inson holati o'rtasidagi munosabatga doir qarashlar

mavjudligi qayd etiladi. Islom sivilizatsiyasi tibbiyotidagi musiqa amaliyotlarini o'rgangan tadqiqotchilar musiqaning tinchlantirish, og'riqni yengillashtirish va ruhiy holatni qo'llab-quvvatlashdagi o'rnini tarixiy kontekstda tahlil qilgan [2, 3-b]. Mazkur manbalar zamonaviy musiqa terapiyasining klinik standartlarini to'g'ridan-to'g'ri asoslamaydi, ammo musiqa va salomatlik munosabati uzoq tarixiy ildizlarga ega ekanini ko'rsatadi.

Zamonaviy professional musiqa terapiyasining institutsional shakllanishida XX asrning 1940–1950-yillari alohida bosqich bo'ldi. Ikkinchi jahon urushidan keyin veteranlar bilan ishlashda musiqadan foydalanish kengaydi va AQShda universitet darajasidagi ta'lim dasturlari paydo bo'ldi. American Music Therapy Association ma'lumotlariga ko'ra, Michigan State College'da 1944-yilda musiqa terapiyasi bo'yicha akademik dastur tashkil etilgan, keyinchalik boshqa universitetlar ham shu yo'nalishda dasturlarni joriy qilgan. 1950-yilda National Association for Music Therapy (NAMT) tashkil etilishi kasbiy uyushishning muhim bosqichi bo'ldi [4]. Keyingi davrda kasbiy ta'lim, klinik amaliyot va sertifikatlash mexanizmlari takomillashdi. 1998-yilda NAMT va American Association for Music Therapy birlashishi natijasida American Music Therapy Association (AMTA) tashkil topdi [5]. Shu tariqa musiqa terapiyasi alohida kasbiy faoliyat sifatida ta'lim, tadqiqot va professional standartlar bilan mustahkamlandi.

Musiqa terapiyasini tashkil etishda intervensiyaning faol va retseptiv shakllari ajratilishi mumkin. Retseptiv yondashuvda bemor yoki ishtirokchi terapevtik maqsadga mos tanlangan musiqani tinglaydi. Faol yondashuvda esa qo'shiq aytish, cholg'u ijrosi, ritmik mashqlar, improvizatsiya yoki musiqiy muloqot kabi faoliyatlar amalga oshiriladi. Amaliyotda bu shakllar ko'pincha bir-birini to'ldiradi va muayyan maqsadga moslashtiriladi.

Muhim jihat shundaki, “musiqa tinglash” va “musiqa terapiyasi” bir xil tushuncha emas. Oddiy musiqa tinglash umumiy bo'shashish yoki kayfiyatni yaxshilashga xizmat qilishi mumkin, ammo musiqa terapiyasida intervensiya

maqsadi, ishtirokchi ehtiyoji, sessiya tuzilishi, mutaxassisning faoliyati va natijalarni baholash mezonlari belgilanadi [1].

Musiqasi terapiyasining samaradorligi bo'yicha dalillar barcha klinik holatlar uchun bir xil darajada emas. Shu sababli musiqa terapiyasini universal "davolovchi vosita" sifatida taqdim etish ilmiy jihatdan ehtiyotkorlikni talab qiladi. Zamonaviy sharhlar ayrim natijalarda ijobiy o'zgarishlarni ko'rsatgan bo'lsa-da, intervensiyalar turi, davomiyligi, ishtirokchilar soni va metodologik sifatidagi farqlar natijalarni umumlashtirishni qiyinlashtiradi. Demensiya bilan yashovchi shaxslar bo'yicha Cochrane sharhida musiqaga asoslangan terapevtik intervensiyalar odatiy parvarish bilan taqqoslanganda ayrim depressiv simptomlarni yaxshilashi mumkinligi qayd etilgan. Shu bilan birga, ayrim uzoq muddatli natijalar bo'yicha dalillar yetarli darajada aniq emas [6]. Demak, demensiyada musiqa terapiyasining imkoniyatlari mavjud bo'lsa-da, uni asosiy davolash o'rniga qo'yish emas, balki tegishli klinik reja doirasida qo'shimcha intervensiya sifatida ko'rish maqsadga muvofiq.

Autizm spektri buzilishi bo'lgan bolalar bo'yicha 2024-yilgi meta-tahlil 18 ta randomizatsiyalangan nazoratli tadqiqot va 1457 nafar ishtirokchini qamrab olgan. Unda musiqa terapiyasi til-kommunikatsiya va ijtimoiy ko'nikmalar bilan bog'liq ayrim ko'rsatkichlarda ijobiy natijalar bilan bog'langan, biroq tadqiqotlar orasidagi heterojenlik yuqori bo'lgan [7, 1-b]. 2025-yilgi boshqa meta-tahlil ham xulqiy simptomlarda ijobiy ta'sir ehtimolini ko'rsatgan, lekin mualliflar metodologik cheklovlar va kelgusidagi qat'iyroq randomizatsiyalangan nazoratli tadqiqotlarga ehtiyojni ta'kidlagan [8]. Insultdan keyingi reabilitatsiyada musiqaga asoslangan yondashuvlar, xususan, ritmik auditiv stimulyatsiya, yurish va muvozanat ko'rsatkichlariga yordam berishi mumkinligi haqida tizimli sharhlar mavjud. 2024-yilgi sharh 21 ta tadqiqot va 948 nafar insultdan omon qolgan ishtirokchini qamrab olgan; natijalar ritmik auditiv stimulyatsiyaning yurish va muvozanat ko'rsatkichlariga ijobiy ta'sirini ko'rsatgan bo'lsa-da, tadqiqotlar heterojenligi sababli natijalarni ehtiyotkorlik bilan umumlashtirish tavsiya etilgan [9, 3-b]. Shuningdek, postinsult afaziya va kognitiv holat bo'yicha meta-tahlilda ayrim

kognitiv natijalarda ijobiy o'zgarishlar qayd etilgan [10, 136-b]. Stress va xavotir bilan bog'liq natijalarda ham ijobiy signal mavjud. Masalan, 2024-yilgi tizimli sharh va meta-tahlilda yurak kateterizatsiyasidan o'tayotgan bemorlarda musiqa asoslangan intervensiyalar xavotirni kamaytirish bilan bog'langan, biroq yurak urishi, nafas olish va arterial bosim bo'yicha barcha natijalar bir xil darajada ahamiyatli bo'lmagan [11]. Bu holat musiqa terapiyasining fiziologik ta'sirlarini haddan tashqari umumlashtirmaslik zarurligini ko'rsatadi.

Musiqaning inson organizmiga ta'siri ko'p darajali bo'lib, emotsional, kognitiv, vegetativ va motor jarayonlar bilan bog'liq bo'lishi mumkin. Zamonaviy psixofiziologik tadqiqotlarda musiqa va boshqa auditiv stimullarning qo'zg'alish darajasi, diqqat va vegetativ ko'rsatkichlarga ta'siri o'rganilmoqda. Shu bilan birga, 2024-yilgi tizimli sharh ayrim fiziologik va kognitiv natijalar bo'yicha dalillar aralash yoki yetarli emasligini qayd etadi [12].

Shuning uchun "musiqa dopamin, serotonin va endorfinlarni chiqarishni isbotlangan tarzda oshiradi" kabi qat'iy jummalarni universal ilmiy xulosa sifatida ishlatish maqsadga muvofiq emas. Hozirgi dalillar ayrim neyrofiziologik mexanizmlarning mavjudligini ko'rsatadi, ammo bitta universal mexanizm yoki barcha bemorlar uchun bir xil fiziologik javob haqida xulosa chiqarish uchun yetarli emas. Musiqa terapiyasining professional soha sifatida rivojlanishida ta'lim standartlari alohida ahamiyatga ega. European Music Therapy Confederation (EMTC) tomonidan ishlab chiqilgan kompetensiyaga asoslangan standartlar 2024-yil sentabrida tasdiqlanib, 2025-yilda nashr etilgan. Mazkur standartlar Yevropadagi musiqa terapiyasi ta'lim dasturlarini sifat jihatidan rivojlantirishga qaratilgan tavsiyaviy asos bo'lib, ularni barcha mamlakatlar uchun yagona huquqiy standart sifatida talqin qilish to'g'ri emas [13]. EMTC standartlarida musiqa bilim va ko'nikmalari, musiqa terapiyasi nazariyasi va amaliyoti, psixologiya va tibbiyot asoslari, reabilitatsiya, maxsus ta'lim, o'zini anglash, klinik amaliyot va superviziya, professional ko'nikmalar hamda tadqiqot kompetensiyalari kabi yo'nalishlar qamrab olingan [14]. Mazkur tuzilma O'zbekiston uchun ham muhim metodik

orientir bo'lishi mumkin. Chunki musiqa terapevtini faqat ijrochi yoki pedagog sifatida emas, balki musiqa, psixologiya, tibbiyot va rehabilitatsiya chegaralarida ishlaydigan fanlararo mutaxassis sifatida tayyorlash talab etiladi.

O'zbekistonda musiqa terapiyasini rivojlantirish masalasida birinchi vazifa mavjud amaliyotlarni yagona ilmiy va kasbiy mezonlar asosida o'rganishdir. Bunda musiqa terapiyasi, musiqa pedagogikasi, psixologik maslahat va oddiy musiqiy hordiq faoliyati tushunchalarining chegaralari aniq belgilanadi. Mazkur chegaralar belgilanmasa, "musiqa terapiyasi" nomi ostida ilmiy dalilga ega bo'lmagan xizmatlarning ko'payishi mumkin.

Ikkinchi yo'nalish – oliy ta'limda tayanch kompetensiyalarni shakllantirish. Dastlab to'liq mustaqil magistratura dasturini joriy etishdan oldin tanlov fanlari, malaka oshirish kurslari, qisqa muddatli sertifikat dasturlari va fanlararo modullar orqali tajriba to'plash mumkin. Bunday dasturlarda musiqa nazariyasi va ijrochiligi bilan bir qatorda umumiy va klinik psixologiya, anatomiya-fiziologiya asoslari, nevrologiya, rehabilitatsiya, maxsus pedagogika, etika, tadqiqot metodologiyasi va superviziya masalalari o'qitilishi lozim.

Uchinchi yo'nalish – ilmiy-tadqiqot bazasini yaratish. O'zbekiston sharoitida milliy kuy-qo'shiqlarning terapevtik potensialini o'rganishda maqom, an'anaviy ijrochilik, ritmik tuzilmalar va vokal repertuarni shunchaki "davolovchi" deb e'lon qilish emas, balki ularning ta'sirini nazorat guruhlari, standart psixrometrik shkalalar va zarur hollarda fiziologik ko'rsatkichlar yordamida baholash muhim.

Bunday tadqiqotlar etik ekspertiza va tibbiy mutaxassislar bilan hamkorlikda olib borilishi kerak. Ayniqsa, milliy musiqa merosining terapevtik imkoniyatlarini o'rganishda fanlararo yondashuvdan foydalanish ilmiy natijalarning ishonchliligini oshirishi mumkin. To'rtinchi yo'nalish – raqamli texnologiyalar. Mobil ilovalar, masofaviy mashg'ulotlar va sun'iy intellekt asosida musiqani individual tavsiya qilish texnologiyalari istiqbolli bo'lishi mumkin. Biroq algoritmik tavsiyalar klinik tashxis yoki terapevt qarorini almashtirmasligi, shaxsiy ma'lumotlarni himoya qilish va xavfsizlik talablari bilan birga ishlab chiqilishi kerak. Shu sababli sun'iy intellekt

musiqa terapiyasining mustaqil “davolash usuli” emas, balki monitoring, kontent tanlash va individualizatsiyani qo'llab-quvvatlovchi vosita sifatida ko'rilishi maqsadga muvofiq.

Tahlil qilingan manbalar musiqa terapiyasining rivojlanishida uchta o'zaro bog'liq omilni ko'rsatadi: professional tayyorgarlik, dalillarga asoslangan klinik amaliyot va tadqiqot infratuzilmasi. Tarixiy tajriba musiqaning inson holatiga ta'siri haqidagi qarashlarning qadimiyligini ko'rsatadi, ammo zamonaviy kasbiy musiqa terapiyasi aynan shu tarixiy g'oyalarning oddiy davomi emas. Uning muhim farqi – individual terapevtik maqsad, malakali mutaxassis, etik me'yori, klinik hamkorlik va natijalarni baholashning mavjudligidir. Ilmiy dalillar ham bir yo'nalishda emas. Demensiya depressiv simptomlar, autizm spektri buzilishida ayrim ijtimoiy-kommunikativ ko'rsatkichlar va insultdan keyingi reabilitatsiyada ayrim motor-kognitiv natijalar bo'yicha ijobiy ma'lumotlar mavjud. Biroq ko'plab sharhlarda heterojenlik, kichik namunalar, metodologik cheklovlar va uzoq muddatli natijalar yetishmasligi qayd etiladi [6; 7, 1-b; 9, 3-b].

Shu sababli musiqa terapiyasining ilmiy maqoladagi taqdimoti “samaradorligi isbotlangan universal usul” emas, balki muayyan sharoitlarda istiqbolli qo'shimcha intervensiya sifatida ifodalangani ma'qul. O'zbekiston uchun asosiy ilmiy vazifa xorijiy protokollarni bevosita ko'chirish emas, balki milliy musiqiy materiallar va mahalliy ijtimoiy-madaniy xususiyatlarga mos, metodologik jihatdan kuchli tadqiqotlarni yo'lga qo'yishdan iborat. Ayniqsa, maqom va an'anaviy qo'shiqchilik kabi boy repertuarni tadqiqot obyekti sifatida tanlash musiqa san'ati, pedagogika, psixologiya va tibbiyotning fanlararo hamkorligini kuchaytirishi mumkin.

Xulosa qilib aytganda, musiqa terapiyasi tarixiy jihatdan musiqa va inson salomatligi o'rtasidagi munosabat haqidagi uzoq yillik qarashlarga ega bo'lsa-da, zamonaviy professional soha sifatida XX asr o'rtalarida, ayniqsa, AQSh va Yevropada ta'lim va kasbiy tashkilotlarning shakllanishi orqali institutsionallashtirilgan. Bugungi ilmiy adabiyotlar musiqa asosidagi intervensiyalarning ayrim klinik va

reabilitatsion natijalarda foydali bo'lishi mumkinligini ko'rsatadi, ammo dalillar yo'nalishlar kesimida turlicha va barcha holatlar uchun bir xil darajada kuchli emas.

O'zbekistonda musiqa terapiyasini rivojlantirish uchun fanlararo ta'lim dasturlarini yaratish, klinik va pedagogik tadqiqotlar o'tkazish, superviziya va etik standartlarni shakllantirish, milliy musiqa merosining terapevtik imkoniyatlarini eksperimental asosda o'rganish hamda xalqaro kompetensiya standartlari bilan uyg'unlashgan professional tayyorgarlik tizimini ishlab chiqish muhimdir.

Kelgusidagi tadqiqotlarda randomizatsiyalangan nazoratli dizaynlar, standart baholash vositalari, uzoq muddatli kuzatuv va mahalliy musiqiy repertuarni aniq protokollar asosida sinashga ustuvor ahamiyat berilishi lozim.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. *American Music Therapy Association. What is Music Therapy? – URL: <https://www.musictherapy.org/about/whatis/>*
2. *Sidik R., Kamaruzaman A., Abdullah M. Music Therapy in Medicine of Islamic Civilisation // Music in Health and Diseases. IntechOpen, 2022. DOI: 10.5772/intechopen.98707.*
3. *Ediyono S., Hani R. Terapi Musik Menurut Al-Farabi pada Masa Dinasti Abbasiyah // CMES: Center of Middle Eastern Studies. – 2019. – Vol.12, – No.1. – P. 65–75. DOI: 10.20961/cmes.12.1.34872.*
4. *American Music Therapy Association. Music Therapy Historical Review. – URL: https://www.musictherapy.org/about/music_therapy_historical_review/*
5. *American Music Therapy Association. History of Music Therapy. – URL: <https://www.musictherapy.org/about/history/>*
6. *Van der Steen J., van der Wouden J., Methley A., Smaling H., Vink A., Bruinsma M. Music-based therapeutic interventions for people with dementia // Cochrane Database of Systematic Reviews. – 2025. Issue3. – Art.No.CD003477. DOI: 10.1002/14651858.CD003477.pub5.*
7. *Shi Z., Wang S., Chen M., Hu A., Long Q., Lee Y. The effect of music therapy on language communication and social skills in children with autism spectrum*

disorder: a systematic review and meta-analysis // Frontiers in Psychology. – 2024. – Vol.15. – Art. 1336421. – DOI: 10.3389/fpsyg.2024.1336421.

8. Gao X., Xu G., Fu N., Ben Q., Wang L., Bu X. *The effectiveness of music therapy in improving behavioral symptoms among children with autism spectrum disorders: a systematic review and meta-analysis // Frontiers in Psychiatry. – 2025. DOI: 10.3389/fpsyt.2024.1511920.*

9. Gonzalez-Hoelling S., Reig-García G., Bertran-Noguer C., Suñer-Soler R. *The effects of rhythmic auditory stimulation on functional ambulation after stroke: a systematic review // BMC Complementary Medicine and Therapies. – 2024. – Vol.24. – Art.45. – DOI: 10.1186/s12906-023-04310-3.*

10. Gong D., Ye F. *Effects of Music Therapy on Aphasia and Cognition of Patients with Post-stroke: A Systematic Review and Meta-analysis // Noise & Health. – 2024. – Vol.26, – No.121. – P. 136–141. – DOI: 10.4103/nah.nah_24_24.*

11. Wang Y., Hung Y., Lu S. *Effect of music-based interventions on anxiety and stress-related vital signs in patients undergoing cardiac catheterization: a systematic review and meta-analysis // Complementary Therapies in Medicine. – 2024. – Vol.85. – Art.103078. – DOI: 10.1016/j.ctim.2024.103078.*

12. Chee Z., Chang C., Cheong J. et al. *The effects of music and auditory stimulation on autonomic arousal, cognition and attention: a systematic review // International Journal of Psychophysiology. – 2024. – Vol.199. – Art.112328. – DOI: 10.1016/j.ijpsycho.2024.112328.*

13. European Music Therapy Confederation. *Recommended Training Standards for Music Therapy Courses in Europe. – 2025. – URL: <https://emtc-eu.com/training/recommended-training-standards/>*

14. Ala-Ruona E., Voigt M., Pehk A. et al. *Recommended competence-based standards for music therapy training in Europe. European Music Therapy Standards Commission, European Music Therapy Confederation, 2025. py Confederation, 2025.*